

Sabine Hiebsch (tekstredactie)

Martin L. van Wijngaarden (beeldredactie)

Luther

ZIJN LEVEN, ZIJN WERK

LUTHER

Sabine Hiebsch (tekstredactie)

Martin L. van Wijngaarden (beeldredactie)

LUTHER

zijn leven, zijn werk

Derde, geactualiseerde druk

UITGEVERIJ **KOK** UTRECHT

Met dank aan al degenen die financieel of anderszins ondersteuning boden en daarmee dit boek en de presentatie ervan mogelijk maakten. Naast degenen die al bedankt worden bij de Verantwoording van de afbeeldingen noemen wij hier:

- Bestuur van Regenten van 't Hofje van Gerrit de Koker, Rotterdam.
- Kerkenraad der Evangelisch-Lutherse Gemeente Amsterdam.
- Kerkenraad der Evangelisch-Lutherse Gemeente Hilversum.
- Kerkenraad der Evangelisch-Lutherse Gemeente Rotterdam.
- Lidmatenhuis der Evangelisch-Lutherse Gemeente Rotterdam.
- Stichting Luthers Diakonessenhuis Fonds, Bussum.
- Stichting Lutherse Uitgeverij en Boekhandel, Den Haag.
- Dr. M. van Wichenstichting.

Verder rest ons dank aan alle instanties en personen die ook een bijdrage aan dit boek hebben geleverd, maar anoniem wensen te blijven.

Derde, geactualiseerde druk 2017

© 2007 Uitgeverij Kok

Postbus 5018, 8260 GA Kampen

www.kok.nl

Omslagontwerp Patrick Staal

Vormgeving binnenwerk Elgraphic bv, Vlaardingen

ISBN 978 90 435 2805 4

NUR 704/688

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

BIJ DE DERDE DRUK

Wereldwijd wordt dit jaar de reformatie van Martin Luther herdacht en gevierd. 500 jaar geleden, op 31 oktober 1517, markeerden Luthers *95 Stellingen tegen de af-laat* het begin van de verspreiding van zijn theologie tot ver buiten Wittenberg. Een beslissende stap op weg naar een reformatorische beweging en tenslotte naar een kerk die later zelfs Luthers naam zou dragen.

Het is daarom verheugend dat Uitgeverij Kok heeft besloten om van dit boek een derde geactualiseerde druk te laten verschijnen.

De opzet die ik in 2007 gekozen had, was erop gericht het leven en de theologie van Luther breed ingebed in de kerk, maatschappij en cultuur van zijn tijd te laten zien. Alsook de tradities die hem vormden en waaruit hij de inspiratie en de bouwstenen van zijn theologie haalde.

De positieve reacties in de vaderlandse pers op de eerste druk van dit boek maakten duidelijk dat deze vernieuwende aanpak zeer gewaardeerd werd en kennelijk voorzag in een behoefte.

Deze opzet is ook in 2017 nog even relevant en draagt bij tot een beter begrip van Luther en zijn werk geplaatst in zijn tijd maar ook in zijn relevantie voor vandaag.

Op enkele punten zijn de teksten in deze derde druk geactualiseerd op basis van recent gepubliceerd onderzoek. Aan het einde van de literatuur bij de hoofdstukken is een keuze uit die relevante nieuwe literatuur opgenomen. Hetzelfde geldt voor de literatuur bij de afbeeldingen. Het register is uitgebreid met een plaatsnaamregister en een lijst van de geciteerde werken van Luther.

Amsterdam, 18 februari 2017

Sabine Hiebsch

WOORD VOORAF

In ons land heeft de Evangelisch-Lutherse Kerk zich aangesloten bij de Samen op Weg-beweging van de gereformeerden en hervormden en maakt inmiddels sinds 1 mei 2004 deel uit van de Protestantse Kerk in Nederland. Het is een goede gelegenheid om een bundel studies over Luther samen te stellen, *mede als antwoord op herhaalde vragen om een dergelijk overzicht*.

De hervormden en gereformeerden hebben steeds Luther beschouwd als de pionier met wie de hervorming begonnen is, en zij hebben hem evenals Zwingli en Calvijn hooggeacht. Maar in de Evangelisch-Lutherse Kerk bleef de lutherse traditie bewaard. Deze traditie dient in het geheel van de Protestantse Kerk in Nederland als een kostbare erfenis behouden te blijven. Deze conservatie en overlevering kan alleen goed functioneren in de voortdurende omgang met Luther via de bestudering van zijn geschriften.

Dit handboek legt getuigenis af van het besef van de kostbaarheid van deze traditie. En dat in de hoop dat het een bijdrage zal zijn tot het levend houden van deze erfenis en een stimulans tot een echt samenleven en samenwerken in het verband van de Protestantse Kerk in Nederland. Hoe meer wij uit de bronnen van de reformatie putten, des te beter het moet gelukken.

Martin Luther: zijn leven en zijn theologie blijven boeien. Uit de diversiteit van de bijdragen aan dit boek blijkt ook, dat dit geldt voor een brede oecumenische kring van deelnemers aan het Nederlandse en internationale Lutheronderzoek. Het stemt ook tot dankbaarheid dat er telkens in een nieuwe generatie weer onderzoekers zijn, die zich in het leven en het werk van Luther verdiepen en zich rekenschap geven van hun ontdekkingen in zijn werk. Dat blijkt ook uit het initiatief tot dit boek en de verantwoordelijkheid voor de eindredactie ervan, waarbij Martin van Wijngaarden met name de illustraties verzorgde die het boek verlevendigen en Sabine Hiebsch de bijdragen rangschikte en de verbindende tekst schreef. Het boek is wetenschappelijk verantwoord, maar zo geschreven dat het ook voor lezers buiten dit specialisme en voor belangstellende niet-theologen toegankelijk is. De bedoeling daarvan is duidelijk: wij hopen, dat het voor velen niet alleen een interessant geheel is, maar ook kan helpen bij het zoeken naar de wortels van geloof, hoop en liefde in deze tijd.

W. Balke

J.P. Boendermaker

INHOUD

Bij de derde druk 5

Woord vooraf 6

Inleiding 9

Verantwoording bij de afbeeldingen 11

1 Veranderende wereld 27

2 Luther als monnik en student 43

1. Luther als bedelmonnik (prof. dr. Christoph Burger) 47

3 Luthers theologie: ontwikkeling en veroordeling 61

2. Luther over Augustinus (dr. Martijn Schrama o.s.a.) 71

3. Rechtvaardiging (dr. Eelco van der Veer) 89

4. De theologie van het kruis (prof. dr. Jos E. Vercruyse s.j.) 92

4 Sola Scriptura 107

5. De betekenis van Bernardus van Clairvaux en de monastieke theologie (prof. dr. Ulrich Köpf) 114

6. Luther en het religieuze leven (dr. Martijn Schrama o.s.a.) 118

7. Thomas Müntzer (dr. Teun Verduijn) 123

8. Luthers denken in twee regimenten (dr. Teun Verduijn) 129

9. Luthers hermeneutiek - enkele kanttekeningen (dr. Sabine Hiebsch) 135

10. Luther en het Oude Testament (prof. dr. Joop Boendermaker) 139

11. Luther en de wet (dr. Andreas Wöhle) 147

5 Crisis en kritiek 155

12. Luther en de boerenoorlog (dr. Teun Verduijn) 156

13. Katharina von Bora (dr. Sabine Hiebsch) 163

14. Luther en Erasmus (prof. dr. Wim Balke) 175

15. Luther over de onvrijheid van het menselijk willen (dr. Dick Akerboom) 178

- 6 Luthers theologie in de praktijk van de gemeente 181
- 16. Luthers hervorming met de hervorming van de liturgie in Wittenberg (dr. Dick Akerboom) 182
  - 17. Lieder van Luther (dr. Martin L. van Wijngaarden) 185
  - 18. Het Wittenbergs Chorgesangbuch (dr. Martin L. van Wijngaarden) 188
  - 19. Luther en de catechismus (prof. dr. Sonny Hof) 193
  - 20. Luther en de zielzorg (dr. Dick Akerboom) 196
  - 21. Martin Luther en de *ars moriendi* (prof. dr. Hans Martin Kirn) 200
- 7 De reformatie in politiek vaarwater 203
- 22. Luther en Zwingli (prof. dr. Wim Balke) 207
  - 23. Het avondmaal bij Luther (prof. dr. Joop Boendermaker) 209
  - 24. Luthers ziektegeschiedenis (dr. Sabine Hiebsch) 222
  - 25. Lucas Cranach de Oudere (dr. Martin L. van Wijngaarden) 231
- 8 Luthers laatste jaren: de tijd dringt 243
- 26. Valse of ware kerk (prof. dr. Jos E. Vercruysse s.j.) 249
  - 27. Luther en de joden, de joden en Luther (prof. dr. Joop Boendermaker) 253
  - 28. Luther en Calvin (prof. dr. Wim Balke) 261

Bronvermelding 269

Literatuur 276

Personalia 282

Registers 284

INLEIDING

De kunst van het schrijven van een boek over Martin Luther ligt allereerst in de beperking. Mijn opzet van dit boek begon daarom met een keuze wat wel en wat niet opgenomen zou kunnen worden. Focuspunten werden daarbij onder andere: Luthers ervaring als monnik en zijn bekendheid en vertrouwdheid met de monastieke theologische tradities. De ontwikkeling van zijn theologie, die vrijwel vanaf het begin met veroordeling werd bedreigd en juist van daaruit ook belangrijke impulsen kreeg. De drie *sola's*: genade, Schrift, geloof, en Christus in het midden. Het crisisjaar 1525 dat Luther bewust maakt dat zijn woorden heel anders opgevat kunnen worden. Luther als pastor en zielzorger. De interactie tussen politiek en reformatie. Luthers laatste jaren waarin alles nog een keer op scherp komt te staan.

Deze focuspunten uit Luthers leven en uit zijn theologie worden in dit boek in een doorlopende hoofdtekst uiteengezet en in excursen nader beschreven.

Om de bladspiegel overzichtelijk te houden is er afgezien van noten. Alleen de vindplaatsen van Luthers geschriften en citaten worden tussen haakjes in de tekst vermeld. In plaats van noten is achter in het boek een literatuurlijst opgenomen die per hoofdstuk en per excurs inzicht geeft in de literatuur die gebruikt is en die de auteurs aanbevelen voor verdere studie over de thema's. Bovendien kan men zich via een register makkelijk in het boek oriënteren.

Tot slot dank ik iedereen die aan de voltooiing van dit boek heeft bijgedragen: Mijn dank gaat allereerst uit naar drs. M.L. van Wijngaarden die mij met het idee voor dit boek benaderde. Ik dank ook de scribenten voor hun bereidheid een of meerdere excursen voor dit boek te schrijven en voor het vertrouwen dat hun bijdragen samen met mijn tekst en de afbeeldingen een zinvol geheel zouden vormen.

Daarnaast wil ik in het bijzonder prof. dr. J.P. Boendermaker bedanken, die in de loop van de maanden die ik aan dit boek gewerkt heb een belangrijke gesprekspartner is geweest. Naast het schrijven van zijn eigen excursen was hij ook bereid de bijdragen van prof. dr. H.M. Kirn en van prof. dr. U. Köpf te vertalen. Ten slotte heeft hij bij een aantal van de Luther-citaten het Duits van Luther in perfect Luther-Nederlands weten om te zetten.

Dr. B. Thijs heeft alle teksten nauwkeurig en met gevoel voor de stijl van iedere auteur gecontroleerd. Zonder haar bereidheid om op dezelfde bijzondere tijden te werken als ik, waren de teksten van dit boek nooit op tijd gereed gekomen. Ten slotte gaat mijn dank naar drs. J. Klok die de vormgeving van de literatuurlijst heeft verzorgd en de registers heeft gemaakt.

Amsterdam, 8 september 2007

Sabine Hiebsch

1

VERANDERENDE WERELD

Het leven van Martin Luther (1483-1546) omspande een periode in de geschiedenis waarin de wereld in verschillende opzichten ingrijpend veranderde.

Zo werden er enkele belangrijke uitvindingen gedaan: Peter Henlein (1479/1480-1542) vervaardigde aan het begin van de zestiende eeuw een draagbare klok met een veermechanisme en leverde daarmee de eerste aanzet tot een doorbraak in het navigeren op zee. In 1521 werd een nieuw wapen geïntroduceerd, de Spaanse musket. Dit was een lichter wapen met een groter bereik en doeltreffender dan zijn voorgangers, dat bijvoorbeeld bij de kolonisatie van Amerika werd ingezet. Johannes Gutenberg (circa 1400-1468) ontwikkelde een manier van drukken met losse letters waardoor het drukken van boeken makkelijker en goedkoper werd. In 1455 voltooide hij de druk van de Gutenberg Bijbel, zijn misschien wel meest beroemde werk.

In de zestiende eeuw ontdekte de westerse wereld grote delen van de rest van de aarde: Columbus (1451-1506) zocht een westelijke route naar Indië en ontdekte per abuis Amerika. Vasco da Gama (1469-1524) voer als eerste via de zeeweg van Europa naar India (1497-1499). Fernando Magelhaes (1470-1521) zeilde als eerste van 1519 tot 1521 rond de wereld en overleed tijdens deze tocht op de Stille Oceaan. Onder de supervisie van Martin Behaim (1459-1507) werd in 1491-1492 de eerste globe gemaakt. De ontdekking van tot dan toe voor het westen onbekende landen betekende ook een grote impuls voor de cartografie. Vooral Gerard Mercator (1512-1594), de Vlaamse cartograaf en kosmograaf, speelde hierbij een centrale rol. In 1554 verscheen zijn wandkaart van Europa en in 1569 zijn wereldkaart. Dit is een van de eerste kaarten waarop de later naar hem vernoemde projectie is toegepast. Hierdoor kon Mercator het bolvormige oppervlak van de aarde met veel minder vervormingen overbrengen, waardoor zijn kaarten ook een nauwkeuriger navigatie op zee mogelijk maakten.

Dat Luther met zijn theologie niet de enige wetenschapper was die voor de kerk van zijn tijd een grote provocatie en uitdaging vormde, blijkt uit de ontwikkelingen op andere wetenschapsgebieden.

Leonardo da Vinci (1452-1519), de befaamde Italiaanse schilder, beeldhouwer en *uomo universalis*, genoot de bescherming van de pausen. Toch kwam het tot een conflict over zijn anatomische onderzoek omdat Da Vinci daarvoor ook

I.1 Doopvont in de Petri- und Paulikirche te Eisleben. Het is waarschijnlijk dat Luther erboven gedoopt is.

secties verrichtte. Hiermee overschreed hij in de ogen van de kerk de ethisch-theologische fatsoensnormen.

Degene die echter niet alleen een onderdeel van de wetenschap maar het hele wereldbeeld ter discussie stelde, was Nicolaus Copernicus (1473-1543). Deze Poolse geleerde, die doctor in het canonieke recht was en ook medicijnen had gestudeerd, werd vooral beroemd om zijn wiskundige en astronomische werk. Met name zijn astronomisch onderzoek naar de bewegingen van de hemellichamen werd als zeer controversieel beschouwd. Copernicus ging met zijn bewering dat niet de zon om de aarde, maar de aarde om de zon draaide, niet alleen voor de kerk, maar ook voor een deel van zijn collega's in de wetenschap een stap te ver.

Toen Luther in 1483 geboren werd, was het geocentrische wereldbeeld het wereldbeeld, dat algemeen aanvaard was: de aarde was een schijf. De zon, de sterren en de maan werden door wielen aangedreven. Op deze wijze draaiden zij om de aarde. De aarde was het middelpunt van het universum. Alles draaide om de aarde, maar de aarde zelf was onbeweeglijk. Ook Copernicus bestudeerde aanvankelijk via de kosmologie van Aristoteles (384 v. Chr.-322 v. Chr.) en het wiskundig-astronomische model van Ptolemeus (87-150) dit klassieke wereldbeeld. Maar in de loop van zijn onderzoek kwam hij tot de conclusie dat de aarde wel degelijk bewoog. Hij veronderstelde een heliocentrisch wereldbeeld, waarin niet de aarde maar de zon in het middelpunt staat. Sterren, maan en planeten draaien op verschillende banen rond de zon. In 1543, drie jaar voor de dood van Luther, verscheen Copernicus' beroemde traktaat *De revolutionibus*, waarin hij zijn theorie over het heliocentrische wereldbeeld uiteenzet. Op zijn sterfdag, 24 mei 1543, heeft Copernicus nog een gedrukt exemplaar van zijn boek kunnen zien.

Maar het was niet alleen de katholieke kerk, die Copernicus' model van het heliocentrische wereldbeeld veroordeelde. Ook Luther en de kring in Wittenberg waren zeer kritisch. Andreas Osiander (1498-1552), een van de reformatoren in het zuidwesten van Duitsland, stond in persoonlijk contact met Copernicus. In 1540 had Copernicus hem zelfs om advies gevraagd omdat hij al voorzag dat *De revolutionibus* ook van de kant van theologen en filosofen veel kritiek zou oogsten. Osiander adviseerde hem zijn heliocentrisch wereldbeeld alleen maar als rekenmodel te presenteren en niet als concrete voorstelling van de werkelijkheid. Dit standpunt laat goed zien waar het probleem van de kerken lag. Dat astronomen puur theoretische, wetenschappelijke stellingen gingen poneren, kon men net nog tolereren. Maar het mocht zeer beslist niet om waarheidsvinding gaan. De waarheid over hoe de wereld in elkaar zat en welke plaats daarin de aarde, de zon, de maan en de sterren innamen, kwam immers uit de Bijbel. Uitspraken hierover waren aan filosofen en theologen voorbehouden. Astronomen konden berekeningen uitvoeren, maar het was niet de bedoeling dat zij daar verdere consequenties aan verbonden. Voor Copernicus waren deze redeneringen onaanvaardbaar. Hij heeft waarschijnlijk niet meer gezien dat Osiander, ofschoon hij de mening van Copernicus op dit punt kende, toch de vrijheid heeft genomen om een ongeautoriseerd voorwoord aan *De revolutionibus* toe te voegen. Hierin verklaart hij dat Copernicus zijn plicht als astronoom vervuld heeft, door de bewegingen van de hemellichamen te beschrijven, maar dat deze beschrijvingen als puur hypothetische constructie bedoeld zijn.

Osianders houding typeerde ook hoe sommige vakgenoten van Copernicus met zijn onderzoek omgingen. Een voorbeeld is Erasmus Reinhold (1511-1553). Hij was als wiskundige en astronoom aan de universiteit van Wittenberg verbonden. Reinhold was niet alleen een collega maar ook een vriend van Melanchthon. Hij gebruikte voor zijn eigen onderzoek het werk van Copernicus. Maar wat betreft het heliocentrische wereldbeeld nam hij geen enkel risico. Bij zijn bestudering van de bewegingen van de hemellichamen concentreerde hij zich allereerst op de maan, die in het oude en nieuwe wereldbeeld om de aarde draaide. Verder gebruikte hij het werk van Copernicus voornamelijk als rekenmodel voor zijn *Tabulae Prutenicae* ('Prutenische tafel', als eerbetoon zo vernoemd naar de hertog van Pruisen), waarin hij berekeningen voor de loopbaan van de planeten opstelt. De berekeningen van Copernicus en van Reinhold vormden de basis voor de gregoriaanse kalender die door het Concilie van Trente (1545-1563) werd aanvaard en door paus Gregorius XIII (1572-1585) in 1582 werd ingevoerd. Deze naar de paus vernoemde kalenderhervorming was een aanpassing van de juliaanse kalender, die op Julius Caesar (circa 100 v. Chr.-44 v. Chr.) terugging, en introduceerde onder andere het schrikkeljaar.

I.2 Het leven van Dr. M. Lutherus.

Sabine Hiebsch (tekstredactie)

Martin L. van Wijngaarden (beeldredactie)

Luther

**ZIJN LEVEN,
ZIJN WERK**

**ROYAAL GEÏLLUSTREERD STANDAARDWERK
OVER DE MENS EN THEOLOOG MARTIN LUTHER**

**Dit boek vormt een weerslag van het Lutheronderzoek in
Nederland, met actuele bijdragen van lutherse, hervormde,
gereformeerde en katholieke onderzoekers.**

De biografie en theologie van Luther worden in een chronologische lijn geschetst. Daarbij komt Luther niet als de eerste moderne mens naar voren, maar als iemand die ten diepste geworteld was in de late middeleeuwen en van daaruit zijn eigen theologie ontwikkelde. Kernthema's en hoofdproblemen van zijn theologie, die in het klooster begon en tot een eigen traditie uitgroeide, worden breed uitgewerkt.

Illustraties nemen in dit boek een voorname plaats in. Een breed spectrum van afbeeldingen, afkomstig uit verschillende archieven, musea en evangelisch-lutherse gemeenten, geeft een indruk van het Nederlandse erfgoed op het gebied van de Lutherana.

Deze bundel is tot stand gekomen onder redactie van dr. Sabine Hiebsch en dr. Martin L. van Wijngaarden. Sabine Hiebsch studeerde katholieke en protestantse theologie en is gespecialiseerd in de theologie van Martin Luther en de geschiedenis van het lutheranisme in het bijzonder in de Nederlanden. Martin van Wijngaarden werkt na zijn studie theologie als predikant in de Evangelisch-Lutherse Gemeente Rotterdam.

Met bijdragen van: dr. Dick Akerboom, prof. dr. Wim Balke, prof. dr. Joop Boendermaker, prof. dr. Christoph Burger, prof. dr. Sonny E. Hof, prof. dr. Hans-Martin Kirn, prof. dr. Ulrich Köpf, dr. Martijn Schrama o.s.a., dr. Eelco van der Veer, prof. dr. Jos. E. Vercruyssen s.j., dr. Teun Verduijn en dr. Andreas H. Wöhle

ISBN 978-90-435-2805-4

9 789043 528054 >

www.kok.nl

UITGEVERIJ **KOK** UTRECHT